

Милен МИТЕВ

ВТУ „Св.св Кирил и Методий“, Велико Търново, България

az_buki@abv.bg

ДЕЕПРИЧАСТИЕТО В БЪЛГАРИСТИЧНАТА ЕЗИКОВЕДСКА ЛИТЕРАТУРА

(първите 50 години на изследванията)

Milen MITEV

“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

VERBAL ADVERBS IN BULGARIAN LINGUISTIC LITERATURE

The verbal adverbs has been present in the literary grammar works since the very appearance of such works. However, the special studies of this category are few and brief and a complete examination of the use of the verbal adverbs in the language, including in modern Bulgarian grammars, is virtually absent. Here we will try to find out the beginnings of the realization of the existence and functioning (formal and semantic) of this part of the speech in the history of the study of the Bulgarian language. Under consideration are both monographic and systematic works, as well as practical tools for everyday use and we will strive to provide a critical and objective assessment from the standpoint of the introduced concept.

We will try to present the various opinions in a comprehensive manner with more quotations, which should make the picture as objective as possible, regardless of our position. In some cases we will take the liberty to model and schematize some concepts, which will provide better opportunities for comparing them with other content-related or opposing ideas.

Key words: *grammar, verbal adverb, participle, adverb, particle, verbal action*

Деепричастието присъства в българистичните граматични трудове още от самото появяване на такива. Специалните изследвания на тази категория обаче са малко и кратки, а цялостно разглеждане на реализацията на деепричастията в езика фактически отсъства, включително и в съвременните български граматика. Тук ще се постареем да открием наченките на осъзнаването на наличието и функционирането (формално и семантично) на тази част на речта в историята на изучаването на българския език. Обект на внимание са както монографични и системни трудове, така и практически пособия за ежедневна употреба, като ще се стремим да дадем критична и обективна оценка от позициите на застъпената тук концепция.

Ще се постараем да представим различните становища обстойно, с повече цитати, което би трябвало да направи картината максимално обективна независимо от нашата позиция. В отделни случаи ще си позволим да моделираме и схематизираме някои концепции, което ще даде по-добри възможности за съпоставянето им с други – близки по съдържание или опониращи им идеи.

Първите сериозни и научно поднесени лингвистични сведения за българския език представя известният „Додатак към Санктпетербургските сравнителни речници на всички езици и наречия с особен оглед на българския език“ (Караджич 1822) на бележития сръбски филолог Вук Караджич. В него откриваме раздел за причастните форми („gerundia et participia“), в който са разгледани – по думите на автора – действителни и страдателни такива. Интересното е, че в параграфа, отнасящ се за действителното причастие, всички посочени примери всъщност представляват деепричастия, както е отбелязано и чрез латинското наименование на категорията – gerundium. Това означава в случая наблюдаваме разминаване на сега приетото за тази категория обозначение и използването от автора. Този факт не е учудващ, доколкото през първата четвърт на 19 век класифицирането на частите на речта в българската граматична наука е в зачатъчно състояние и за много езикови факти все още няма названия. В случая Караджич се сблъсква с липса на такова за забелязаната от него категория и използва съществуващото в българската граматика определение „действително причастие“, което обаче няма нищо общо с подадения илюстративен материал. По-странен е всъщност фактът, че за разлика от всички работили след него българисти, той изобщо не отбелязва реално съществуващото в езика действително причастие. Ето примерите, с които Вук Караджич онаглеждава категорията, наречена от него така: *игрешком, орешком, пејешком, плетешком, чинешком, ловешком*. Т.е., макар да е представена чрез само един облик, който при това не е най-често употребяваният, а днес по формален признак масово се възприема не като причастна, а като наречна форма, това несъмнено е обособеното за пръв път в граматичната литература българско деепричастие.

Дълго време след „Додатак“-а повечето наши граматичници или допускат грешка, като, подобно на Караджич, вменват деепричастието в границите на друга граматична категория, или изобщо не забелязват неговото съществуване и разпространение в разнообразни форми.

Първият български граматик, който обособява деепричастието като такова и му обръща специално внимание, е Неофит Рилски. Убеждението му, че в книжнината не трябва да се употребяват образувани от „народни“ глаголи сегашни деятелни причастия, се отнася по същество и до деепричастието (Рилски 1835: 68).

Под влияние на черковнославянската езикова традиция той препоръчва използването само на образувани от „чисти славенски“ глаголи (*полагая, собирая, претворяя*) деепричастни форми. Първият наш филолог се изказва и за деепричастието от типа *ходейки*, което според него „по места се понуждават

да го произносат, по-много по турско изражение, защото говорят тако, *ходейки* или *ходейкен*, *седейки* или *седейкен*, *спавайки* или *спавайкен*” (Рилски 1835: 67). Формите от този тип се разглеждат също и като образувани „по подражанию сербов“ (срв. *ходећи*, *спаваюћи*, *будуки* или *будући*); те, както пише Рилски, „са наричани от росийските граматикописатели деепричастия“ (срв. *двигаючи*, *греючи*, *моючи*) и, „който обича“, може да ги използва, макар че „не са употребителни в простолюдното произношение“. След всичко казано дотук странно звучат мненията на Н. Рилски, с което той започва разсъжденията си по въпроса: „Причастие (въобще, а значи и деепричастие в това число – М.М.) в българския език не съществува.“ и отправената от него към Христати Павлович критика за използваните от него „неправилни форми“ от типа *земавъ*, *туривъ* (който на практика е директно калкиране на руската форма за минало деепричастие).

От писаното в „Българска граматика“ се вижда, че Н. Рилски не е разграничил добре формите на сегашно деятелно причастие, на минали причастия и на деепричастия – за него и трите типа форми (*земавъ*, *стоящъ*, *полагая*) са все „причастия“ (пак там: 66–67). Всъщност неустановеността около тези облици и особено преплитането между кратки (стоящъ = стоейки) и пълни (стоящий = стоящ) форми на сегашните деятелни причастия може да се проследи десетилетия наред в нашата книжнина и в учебната граматична литература. Същото може да се каже и за формите от типа *седешкомъ*, *търчешкомъ*, *лежешкомъ*, които най-често (като се започне от Н. Рилски и се стигне до наши дни) се разглеждат като наречия за качество и само отделни автори (като Ст. Георгиев напр.) ги причисляват към деепричастията.

В своята кратка „славянобългарска граматика“ в книга трета на „Славеноболгарское детоводство“ (1835, Неофит Бозвели и Емануил Васкидович), Н. Бозвели не отделя внимание на деепричастните форми, въпреки че сам ги използва широко (Първев 1965). И в учебниците, и особено в диалозите му, обособените части на изречението се градят главно върху причастни и деепричастни форми. До същия извод стига и Селищев (Селищев 1929), който отбелязва и употребата на минали деепричастни форми у Н. Бозвели: *отвещав, поклонивши се*.

В кн. 2, „Знаменателна“ на „Грамматика славеноболгарская“ (1836) Хр. Павлович говори за „причастие частично“, като смесва под това име причастни и деепричастни форми. За съжаление Павлович се ограничава само с подаване на илюстративен материал без каквито и да било пояснения. Сред примерите, онагледяващи деветте обособени от него вида „частично причастие“, откриваме (Павлович 1836: 35) следните, представляващи всъщност деепричастия:

„за вина, какъ, трудившисьъ научилъ самъ: сиргъчь по еже – защо самъ се трудилъ и прч.;

за орудие, какъ, продумавши покорихъ го : сиргъчь сосъ онова, що продумахъ или сос продумането и прч. ;

за време, какъ, умревши отиде у рай: сиргъчь като умре или следъ умрение то и прч.;

за глаголь, какъ ходѣщи предава: сирѣчь ходи и предава.“

Както се вижда, налице е дори формално граматическо съвпадане на формите за различни лица – в случая за 1л. и 3л. ед. ч. – което представя по-скоро несклоняемостта, характерна за деепричастията в съвременния български книжовен език и противоречи на даденото от Павлович определение за „частично причастие“ като изменяема по род, число, време и падеж част на речта.

Изхождайки от приведената от Хр. Павлович на стр. 31-32 таблица за склонението на „частичното причастие“, Хр. Първев стига до извода, че Павлович, както и Г. Кръстьович, дава най-добрите доказателства за факта, че немалка част от първите наши граматични смесват формите на сегашните деятелни причастия с деепричастията и в частност третираат като деепричастия кратките им форми (Първев 1975: 307).

За доказателство на тезата си Първев посочва и „писмото“ „За глаголите“ на Г. Кръстьович („Писма за някои си мъчнотии на българското правописание“), в което откриваме „всеобща таблица на спреженията“ (Кръстьович 1869: 35). В тази таблица е отделено специално място на деепричастието, както го посочва и самият Кръстьович. В съответните колонки са отбелязани 13 различни (а общо 19) форми, разпределени по трите спрежения в сегашно и минало време. При по-внимателно разглеждане на представените облици обаче се вижда, че „деепричастието за минало време“ всъщност представлява минало деятелно причастие, а само подадените като „деепричастие в сегашно време“ форми се оказват кратки форми на сегашно деятелно причастие (пълните са изброени правилно в определенията за това причастие графа) по смисъл равняващи се на *gerundium*.

Интересно е ограничението, наложено от Г. Кръстьович върху всички причастия: „Глаголите, значещи еднократно и многократно действие, нямат форми за причастие и за деепричастие“ (пак там: 37).

По-голямата част от предосвобожденските ни автори изобщо не споменават в своите граматични за съществуването на деепричастие в българския език. Така е у И. Богоров (Богоров 1844), Й. Груев (Груев 1858), Г. Миркович (Миркович 1860), Д. Войников (Войников 1864, 1869), Н. Първанов (Първанов 1868, 1870), Т. Шишков (Шишков 1872), И. Момчилов (Момчилов 1847, 1868), Хр. Сичан-Николов (Сичан-Николов 1858), Т. Хрулев (Хрулев 1859).

Това е разбираемо, тъй като около средата на миналия век пред нашите граматични стоят много по-насъщни задачи. Те трябва да изградят основните нормативни положения на българския книжовен език и за целта да решат първо най-наболелите проблеми по създаването на единен български литературен език: правописни – за наличието и мястото на еровете, носовките, ятовата гласна; морфологични – местоименните форми, определителният член, запазването или отпадането на падежната система, рефлексите *ър/ръ* и *ъл/лъ*; така че причастната система на българския език все още не се осъзнава изобщо като дискуссионен въпрос и или се подминава с мълчание, или се разглежда

съвсем накратко, основно описателно. Така например И. Момчилов в глава VII на своята „Граматика на новобългарския език“ – „За наречието“ – поставя следната забележка: „Има и наречия, произведени от глагол: *жумишкомъ* и *жумишката*, *припущецъ* и други такива”, т. е. разглежда деепричастни според други автори форми като отглаголни наречия, без обаче да ги отдели от системата на наречията.

Подобно е положението и след Освобождението. Ст. Панаретов, Т. Икономов, Д. Мишев, Д. Ганчев сякаш не забелязват съществуването на тази граматична категория, макар някои от посочените автори да използват като илюстративен материал наред с другите и деепричастни форми (без обаче да ги обособяват като явление, а като ги „вместват“ в рамките на друга част на речта – най-често това са наречието и действителното причастие). Ст. Панаретов (Панаретов 1881), също като Момчилов, ги смесва с наречията: „Като наречия се считат и следующите думи в творителен падеж на старобългарската граматика : *мълчишком* / *мълчишката*, *жумишком* / *жумишката*, *слепешком* / *слепешката*, *пейском* и прч.“, но без да направи дори Момчиловото разграничение между производните от глагол или от прилагателно име такива, което срещаме и у Д. Ганчев (Ганчев 1895: 200).

Като отделна част на речта обособява деепричастието Партений Зографски. На стр. 64 от неговата граматика четем следното: „*Освен причастията от глаголите произходат и деепричастията, или отглаголните наречия. Деепричастието не ся скланява, сиречь има въ всите числа толко по един падеж. Окончанията негови са за наст. вр. ед. ч. м. р. АЙ, А; ср. р. има толко усечното А; женско ШИ; за мн. ч. общо ШЕ, за прешед. вр. Ъ, женско ШИ, общо ШЕ* (Зографски 1859). Вероятно подчинявайки се на аналогичната система в черковнославянския език, Партений поставя на деепричастните форми окончания за род и число (както запазва и правописа с носовки, ерове, ъ).

Доколкото и според Партений наречията са неизменяема част на речта, това противоречи на собственото му определение за деепричастието както производно от глагол наречие. Както противоречи на това определение и разграничаването по време на деепричастията – пак чрез окончание. Явно П. Зографски смята, че все пак деепричастието стои много по-близо до глагола, отколкото до наречието, и е по-скоро производна глаголна форма, отколкото наречие или причастие. Към такава мисъл ни навежда и мястото на деепричастието в „Граматиката“: формите му са включени към таблицата за спрежение на глаголите, и то отделно от тези на причастията, преди тях.

През 1870 г. е отпечатана „Начална граматика за изучение на българский языкъ“ от Сава Радулов, който дава първото известно ни близко до съвременното определение за деепричастие: „*Деепричастието е отглаголно наречие, което определя някое обстоятелство от главното действие на предмета.*“ То показва извършвано от подлога действие, което е второстепенно спрямо предаденото чрез сказуемото, определя сказуемото и показва начина на извършване на главното действие. Но за разлика от днешната пълна несклоняемост

на деепричастието Радулов – по подобие на излязлата 11 години по-рано Партениева граматика – формулира правила за изменение на деепричастията. (многозначително е също така и самото представяне на тази част на речта: заглавието на раздела е „Причастіе и Дѣепричастіе (Допълнителенъ отдѣлъ на глагола)“. В тях той отрича установената от П. Зографски промяна на деепричастните форми по род и число, като подчертава, че деепричастието – за разлика от причастието – е неизменяема част на речта. Отбелязва същевременно обаче, че „*като думи, образувани от глагол, деепричастията имат и глаголни принадлежности, каквито са: залог, вид, време*“, като залога и вида си приемат от глаголите, чиито производни са, и могат да съществуват във форми за сегашно и минало време. Освен това Радулов конкретизира формите на глагола, от които са производни деепричастията: „*деепричастия в сегашно време и всички залози без страдателния се произвеждат от 3 л. мн. ч. сег. вр. на глагола: пишѣ-тъ – пишѣщи, пѣѣ-тъ – пѣѣщи (пѣѣщи), ходя – ходящи, гледа-тъ – гледаѣщи; деепричастията в минало време са производни от спрягателното причастие: ходилъ – ходивши, писалъ – писавши, викалъ – викавши*“. В таблицата, онагледяваща материала, за пръв път в изучаването на тази част на речта е включена и сложната деепричастна форма, образувана с помощта на спомагателен глагол: *быдейкы писанъ, бывши писанъ, бывши написанъ*, като при нея се запазват също и отделните форми за сегашно (*быдейкы писанъ*) и минало (*бывши написанъ*) време; включена е освен това и възвратна деепричастна форма: *пишѣщи ся, писавши ся, написавши ся*.

Подобно на Н. Рилски, и С. Радулов разграничава стилистично употребата на книжовни (*пишещи*), които препоръчва (в системата на глаголно спрежение), и на „свойствени на народните говори“ форми (*летаещем, махаещем, идейки, говорейки, тръчещиц, пеещиц*). В една бележка под линия намираме първото в българската граматична литература оценяване по достойнство на деепричастието и обосноваване на нуждата от такава форма: „Макар че в нашия език ся рядко срещат примери от деепричастие, но в тоя случай е то тъй необходимо, чтото на много места щеш не щеш трябва да го употребиш. Неговата необходимост, види се, принудила повечето народи да го употребят в езика си“ (Радулов 1870: 44).

Според С. Радулов от семантична гледна точка деепричастието представлява сливане на глаголна форма с наречие „когато“, като напр.: *сѣдещи = като сѣди; = кога сѣди, кога сѣдеше* (Радулов 1871: 87), т.е. от синтактична гледна точка деепричастието служи „за съкращаване на обстоятелствени придавъчни изречения“, като за съкратените такива семантично заема мястото на сказуемото, а към сказуемото на главното изречение се отнася като обстоятелствено пояснение.

Много важна за нас е забележката, с която Радулов завършва наблюденията си върху интересуващата ни част на речта: „*Когато няма при себе си допълнителни думи, деепричастието се употребява като просто наречие*“. Именно поради тази причина много автори и преди, и след Сава Радулов смесват значението, а някои – и формите на наречията с тези на

деепричастията; по същата причина отделните граматика дават една и съща форма ту като наречна, ту като деепричастна, а немалко граматика въобще не забелязват съществуването на езиковия факт „деепричастие”.

В заключение можем да кажем, че макар деепричастието присъства в българистичните граматични трудове още от самото появяване на такива, в рамките на половин век то поражда повече въпроси, отколкото приемливи за всички отговори. Много често изобщо не е разграничено от наречието или действителното причастие; спори се както за неговия произход, така и за неговото (право на) място в българския език. Но – тъй като все пак е една от второстепенните и не толкова често употребима част на речта – то е извън фокуса на научните дискусии и дори не всички граматика го отбелязват като факт.

ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

- Бозвели, Васкидович 1835:** Бозвели, Н., Васкидович Ем., Славеноболгарское детоводство, книга трета. Крагуевац. **Bozveli, Vaskidovich 1835:** Bozveli, N., Vaskidovich Em., Slavenobolgarskoe detovodstvo, kniga treta. Kraguevac.
- Богоров 1844:** Андреов, Ив., Първичка българска граматика. Букурещ. **Bogorov 1844:** Andreov, Iv., Parvichka balgarska gramatika. Bukuresht.
- Богоров 1848:** Андреов, Ив., Първичка българска словница. Стамбол. **Bogorov 1848:** Andreov, Iv., Parvichka balgarska slovnica. Stambol.
- Войников, Д. 1864:** Кратка българска граматика. Пловдив: Д.В.Манчев. **Vojnikov, D. 1864:** Kratka balgarska gramatika. Plovdiv: D.V.Manchev.
- Войников, Д. 1869:** Българска граматика за първоначални ученици. Пловдив: Д.В.Манчев. **Vojnikov, D. 1869:** Balgarska gramatika za parvonachalni uchenici. Plovdiv: D.V.Manchev.
- Ганчев 1895:** Ганчев, Д., Ръководство по българска граматика, ч. I. София. **Ganchev 1895:** Ganchev, D., Rakovodstvo po balgarska gramatika, ch. I. Sofia.
- Груев 1858:** Груев, Й., Основа за българска граматика. Пловдив-Русчук-Велес: Х.Г.Данов. **Gruev 1858:** Gruev, J., Osnova za balgarska gramatika. Plovdiv-Ruschuk-Veles: H.G.Danov.
- Гъбьов 1893:** Гъбьов П., За новия правопис // *Български преглед*, 1893-4, кн. IV, 172; редакционен отговор към "За новия правопис" на Гъбьов П.. **Gabyov. 1893:** Gabyov P., Za novia pravopis // *Balgarski pregled*, 1893-4, kn. IV; redakcionen otgovor kam Za novia pravopis na Gabyov P..
- Гъбьов 1894b:** Гъбьов П: отговор на Гъбьов П. към редакцията на *Български преглед* // *Български преглед*, 1894-5, кн. X. **Gabyov 1894b:** Gabyov P: otgovor na Gabyov P. kam redakciata na *Balgarski pregled* // *Balgarski pregled*, 1894-5, kn. X.
- Зографски 1859:** Зографски, П., Кратка славенска граматика. Цариград. **Zografski 1859:** Zografski, P., Kratka slavenska gramatika. Carigrad.
- Икономов 1868:** Икономов, Т., Пространна българска читанка за приготвяне към българската граматика. Русчук. **Ikonomov 1868:** Ikonomov, T., Prostranna balgarska chitanka za prigotviane kam balgarskata gramatika. Ruschuk.

- Икономов 1875:** Икономов, Т., Ръководство за словосъчинение на българский язык. Пловдив: Х.Г.Данов. **Ikonomov 1875:** Ikonomov, T., Rakovodstvo za slovosachinenie na balgarskij yazik. Plovdiv: H.G.Danov.
- Икономов 1883:** Икономов, Т., Българска граматика. Пловдив: Х.Г.Данов. **Ikonomov 1883:** Ikonomov, T., Balgarska gramatika. Plovdiv: H.G.Danov.
- Икономов 1891:** Икономов, Т., Елементарна практическа граматика. Шумен. **Ikonomov 1891:** Ikonomov, T., Elementarna prakticheska gramatika. Shumen.
- Илиев 1888:** Илиев, Ат., Синтаксис на българския езикъ. Пловдив. **Iliev 1888:** Iliev, At., Sintaksis na balgarskia ezik. Plovdiv.
- Караджич 1822:** Караджич, В., Додатак към Санктпетербургските сравнителни речници на всички езици и наречия с особен оглед на българския език. Виена. **Karadzich 1822:** Karadzich, V., Dodatak kam Sanktpeterburgskite sravnitelni rechnici na vsichki ezici i narechia s osoben ogleđ na balgarskia ezik. Viena.
- Кръстьович, Г. 1859:** Кръстьович Г., Писма за някои си мъчнотии на българското правописание (писмо IV) // *Български книжици – кн. I.* **Krastyovich, G. 1859:** Krastyovich G., Pisma za niakoi si machnotii na balgarskoto pravopisanie (pismo IV) // *Balgarski knizhici – kn. I.*
- Милетич 1890:** Милетич, Л., Старото склонение в днешните български наречия. // *сб. НУНК, II.* **Miletich 1890:** Miletich, L., Staroto sklonenie v dneshnite balgarski narechia. // *sb. NUNK, II.*
- Милетич 1893:** Милетич, Л., Нашата правописна реформа. // *Български преглед, кн. I.* **Miletich 1893:** Miletich, L., Nashata pravopisna reforma. // *Balgarski pregled, kn. I.*
- Милетич 1898:** Милетич, Л., Един документ от първото време на танзимата. сб. НУНК, XV. **Miletich 1898:** Miletich, L., Edin dokument ot parvoto vreme na tanzimata. sb. NUNK, XV.
- Милетич 1903:** Милетич, Л., Източно-българските говори. Виена. **Miletich 1903:** Miletich, L., Iztochno-balgarskite govori. Viena.
- Миркович 1860:** Миркович, Г., Кратка и методическа българска граматика. Београд. **Mirkovich 1860:** Mirkovich, G., Kratka i metodicheska balgarska gramatika. Beograd.
- Мишев 1887:** Мишев, Д., Ръководство по български език в три курса, курс III – синтаксис. Пловдив. **Mishev 1887:** Mishev, D., Rakovodstvo po balgarski ezik v tri kursa, kurs III – sintaksis. Plovdiv.
- Момчилов 1847:** Момчилов, Ив., Писменица на славянския език. Белград. **Momchilov 1847:** Momchilov, Iv., Pismenica na slavianskia ezik. Belgrad.
- Момчилов 1868:** Момчилов, Ив., Граматика за новобългарския език. Русчук. **Momchilov 1868:** Momchilov, Iv., Gramatika za novobalgarskia ezik. Ruschuk.
- Павлович 1836:** Павлович, Хр., Граматика славеноболгарска, кн. 2. Будим. **Pavlovich 1836:** Pavlovich, Hr., Gramatika slavenobolgarskaia, kn. 2. Budim.
- Панаретов 1881:** Панаретов, Ст., Българска граматика. Цариград. **Panaretov 1881:** Panaretov, St., Balgarska gramatika. Carigrad.
- Първанов 1868:** Първанов, Н., Бележки връхъ граматика-та за новобългарския език. Русчук. **Parvanov 1868:** Parvanov, N., Belezhki vrah gramatika-ta za novobalgarskia ezik. Ruschuk.

- Първанов 1870:** Първанов, Н., Извод из българската граматика. Русчук. **Parvanov 1870:** Parvanov, N., Izvod iz balgarskata gramatika. Ruschuk.
- Първев 1965:** Първев, Хр., Езикът на Неофит Бозвели // *Български език*, № 6. **Parvev 1965:** Parvev, Hr., Ezikat na Neofit Bozveli // *Balgarski ezik*, # 6.
- Първев 1975:** Първев Хр., Очерк по история на българската граматика. София: Наука и изкуство. **Parvev 1975:** Parvev Hr., Ocherk po istoria na balgarskata gramatika. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Радулов 1870:** Радулов С., Начална граматика за изучение на българский языкъ. Белград. **Radulov 1870:** Radulov S., Nachalna gramatika za izuchenie na balgarskij yazik. Belgrad.
- Радулов 1871:** Радулов С., Начална граматика за изучение на българский языкъ, кн. II, Белград. **Radulov 1871:** Radulov S., Nachalna grammatika za izuchenie na balgarski yazik, kn. II, Belgrad.
- Рилски 1835:** Рилски, Н., Болгарска граматика, сега перво сочинена в Крагуевце. Крагуевац. **Rilski 1835:** Rilski, N., Bolgarska gramatika, sega pervo sochinena v Kraguevce. Kraguevac.
- Селищев 1929:** Селищев, А., Полог и его болгарское население. София: Македонски научен институт. **Selishtev 1929:** Selishteve, A., Polog i ego bolgarskoe naselenie. Sofia: Makedonski nauchen institut.
- Сичан-Николов 1858:** Сичан-Николов, Хр.: Граматика или буквеница словенска. Цариград-Галата. **Sichan-Nikolov 1858:** Sichan-Nikolov, Hr.: Gramatika ili bukvenica slovenska. Carigrad-Galata.
- Хрулев 1859:** Хрулев, Т., Българска граматика. Букурещ. **Hrulev 1859:** Hrulev, T., Balgarska gramatika. Bukuresht.
- Цонев 1937:** Цонев, Б., История на българския език, т. III. София: Придворна печатница. **Conev 1937:** Conev, B., Istorija na balgarskia ezik, t. III. Sofia: Pridvorna pechatnica.
- Шишков 1872:** Шишков, Т., Начална българска граматика. Търново-Цариград. **Shishkov 1872:** Shishkov, T., Nachalna balgarska gramatika. Tarnovo-Carigrad.